

Marzena Marczevska <https://orcid.org/0000-0002-2796-1317>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny, Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa,
ul. Uniwersytecka 17, 25–406 Kielce, e-mail: marzena.marczevska@ujk.edu.pl

TEN, KTÓRY WIE, MÓWI I CZYNI – SPECYFIKA LECZENIA CHORÓB UTRWALONA W NAZWACH LUDOWYCH UZDROWICIELI

THE ONE WHO KNOWS, SPEAKS, AND ACTS: THE LINGUISTIC IMAGE
OF HEALING PRESERVED IN FOLK HEALERS' NAMES

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, nazwy uzdrowicieli, kultura ludowa, folklor, etymologia

Keywords: ethnolinguistics, names of healers, folk culture, folklore, etymology

Streszczenie

W artykule skupiono się na nazwach osób, którym w kulturze tradycyjnej przypisywano zdolność używania mocy nadprzyrodzonych do uzdrawiania ludzi. Zamiarem autorki było nie tylko pokazać nie związków między imionami osób dokonujących uzdrawiania a myśleniem ludowym o chorobie, jej przyczynach i metodach leczenia, ale także wydobyć tego, co jest utrwalone w nazwach i odnosi się do najważniejszych cech, którymi obdarzeni byli uzdrowiciele w kulturze ludowej. Walka z chorobą wymaga podjęcia konkretnych działań, przede wszystkim magicznych. Chociaż materiał w artykule nie przedstawia wszystkich nazw ludowych uzdrowicieli, należy zauważyć, że leczeniem zajmowali się wyłącznie ludzie, którzy wyróżniali się odpowiednimi umiejętnościami i wiedzą. Dużą wagę przywiązywano również do działającego słowa i wykonywanych czynności, ponieważ w nazwach ludowych uzdrowicieli znajdują się ślady potwierdzające charakter rytualnego leczenia, w którym wiedza była równie ważna jak mówienie i działanie. Wszystkie te czynniki przyczyniały się do powodzenia aktu uzdrawiania.

Abstract

This article examines the names of individuals in traditional cultures who were believed to heal through supernatural powers. Its objective is to demonstrate the connections between these names and folk beliefs concerning disease, its causes, and methods of treatment. It also seeks to uncover the meanings embedded in these names and to identify the essential qualities attributed to healers in folk culture. Illness was often addressed through specific, frequently magical, actions. Although not all folk names of healers are discussed here, it is important to note that healing was entrusted only to those with specialized skills and knowledge. Words and actions performed during rituals were considered crucial, as the names of healers preserve traces of the ritualistic nature of treatment. Both knowledge and communicative ability were regarded as indispensable to the success of the healing act.

W artykule koncentruję się na specyfice funkcjonowania ludowych uzdrowicieli, bazując przede wszystkim na nazwach nadawanych osobom leczącym. Chciałabym nie tylko ukazać powiązania, jakie istnieją między nazwami osób uzdrawiających a ludowym myśleniem o chorobie, jej przyczynach i sposobach leczenia, ale także wydobyć to, co jest w nazwach utrwalone, a odnosi się do najważniejszych cech, w które wyposażano uzdrowicieli w kulturze ludowej. Moje rozważania odwołują się do założeń etnolingwistyki w ujęciu Jerzego Bartmińskiego i lubelskiej szkoły etnolingwistycznej [np. Bartmiński, 2020; Niebrzegowska-Bartmińska, 2020], w tekście skupiam się na porównawczej analizie etymologicznej, która pozwala mi pokazać funkcjonowanie nazw ludowych uzdrowicieli w kontekście kulturowym.

Ogólna kondycja człowieka w społeczeństwach tradycyjnych stanowiła warunek pomyślności i dobrobytu nie tylko jednostki, ale i całej społeczności, dlatego też do zdrowia/choroby przywiązywano w polskiej kulturze ludowej niezwykle wagę [np. Walęciuk-Dejneka, 2005, s. 67; Marczevska, 2012]¹. Wszelkie zakłócenia w funkcjonowaniu ludzkiego ciała i ducha traktowane były poważnie, powodowały bowiem wykluczenie chorego z normalnego życia, a przez to stanowiły zagrożenie dla dobrostanu całej społeczności. Etiologia ludowa wiąże się przede wszystkim z wierzeniami². Dlatego tak często w pozbywaniu się choroby odwoływano się do praktyk magicznych.

1 Choroba zestawiana jest przede wszystkim ze zniszczeniem, rozpadem, destrukcją i słabością, por. czes. *chorý* 'chory, zepsuty, uszkodzony, wynędzniały, wyniszczony', stczes. *chvorý/chorý* 'wyniszczony, wychudły, chudy', ros. *chvóryj*, dial. *chóryj* 'chory, chorowity, słaby, wątyły, źle rosnący (o roślinach)'; ukr. *chvóryj*, brus. *chwóryj*. W gwarach przenośnie o przedmiotach 'lichy, zniszczony zepsuty, spróchniały, rozlatujący się, ledwo się trzymający' [BorSEJP, s. 66] lub 'ciemny, czarny', 'razowy', 'pośledni' [KarlSGP, t. I, s. 199]. Etymologia choroby i śmierci pokazuje cechy wspólne: obydwa pojęcia związane są ze zniszczeniem, rozpadem. Zdrowie było kojarzone z kompletnością: to całość, pełność, nienaruszoność, siła, krzepkość, twardość, śmierć zaś to destrukcja, psucie, zniszczenie, gnienie, butwienie; por. też *zepsute* zdrowie, *opsuty* 'ktoś, komu zadano chorobę w jedzeniu i spowodowano gadanie od rzeczy' [Chmielińska, 1925, s. 135]. Wiąż choroby ze śmiercią ilustruje także nazwa *trupacz* 'znachor' 'mężczyzna, który leczy zamawianiem i ziołami' [SGL X, s. 448] (czyli osoba 'zajmująca się chorymi'), od *trup* (prasłow.; w cerk. o 'członkach' i 'tułowi', serb. *trup*, 'tułów' i 'kłoda, pień', *potrupljen* i *rastrupati*, o 'zdruzgotaniu'; czes. *trup*, 'tułów' i 'pień'. U Litwy tylko dla 'kawałków': *trupėti*, 'kruszyć' (por. *strupieszaly*), *truputis* i *trupinis*, 'okruch', prus. *trupis*, 'kloc', lit. *traupus*, 'kruchy'; grec. *trypaō*, 'wiercę', *trypē*, 'dziura' [BrSEJP, s. 578]); prsl. *trup* 'ciało zmarłego człowieka lub zwierzęcia, zwłoki, padlina', 'pień, kadłub, tułów', pokrewne z lit. *traupus* 'łamliwy, kruchy', *trupūs* 'kruchy', *trupėti* 'pokruszyć, rozdrobnić', łot. *trupēt* 'gnić, kruszyć się', strp. *trupis* 'kłoda, kłos, pień', gr. *trypē* 'dziura, otwór', *trypāō* 'wiercę, dziurawię', od pie. **treyp-* 'kłoda, pień', ostatecznie należącego od pie. *ter-* 'trzeć'. Pierwotne znaczenie 'coś, co ulega rozkładowi', choć nie można wykluczyć rozwoju znaczeniowego 'kłoda, pień' > 'nieruchome ciało ludzkie i zwierzęce' [BorSEJP, s. 645].

2 Choroba powstaje z *zamówienia* / *przymowy szkodliwej*; z *uczynku*, z *zadania*, z *podłożenia/założenia* z *zawiązania* (zawitki, zakrętki) z *nasłania*; z / *od uroku* / *urzeczenia* / *przyroku* (*spojrzenia*,

Ze względu na niedostateczną znajomość anatomii i fizjologii, wielce sceptyczny stosunek do lekarzy, utrudniony dostęp do fachowej pomocy, a także charakterystyczne myślenie o fenomenie samej choroby, szczególną pozycję we wspólnocie wiejskiej zajmowały osoby, którym przypisywano zarówno moc sprawdzania, jak i oddalania chorób. Postawa chłopów w stosunku do lekarza była zwykle nieufna: *lekarzom lud nie wierzy, bo trują ludzi* [MAAE, 1896, t. I, s. 2–3], a świadectwa etnografów dotyczące chłopskiego myślenia o medycynie były zgodne, por. np.:

Przeciw chorobom, czy one pochodzą od czarownic, czy zjawiły się naturalnym sposobem najchętniej lud używa własnych leków, a jeszcze chętniej zażegnowań i zaklęć, albo talizmanów; dopiero skoro wszystkie te środki zawiodą, udaje się do lekarza, ale w gruncie serca zawsze do swych leków i zażegnowań większe zachowa zaufanie, niż do środków lekarskich [NadKasz, s. 136];

por. też *Dze doktor nie pomoże, pomoże baba ze zelim* [SychSGKasz, t. 6, s. 209], *Czego doktor ni może, to mu lecznica (= znachorka) pomoże* [SychSGKasz, t. 2, s. 343];

Lekarz jest kimś zupełnie niepotrzebnym dla Mazura, a czyhającym tylko na jego pieniądze. Gdy się ich napomina, że zaniedbują się w tym względzie, wszyscy wymawiają się zgodnie: „i tam i ówdzie także lekarz nie mógł poradzić”. Niektórzy są nawet przekonania, że pomoc lekarska, podobnie jak piorunochron, jest wkraczaniem w prawa boskie (Działdowo) [ToeppenWierz, s. 63].

Ambiwalencja w ocenie działań znachorskich³ jest charakterystyczna dla przedstawicieli kultury tradycyjnej, a jej powodem była przypisywana znachorom umiejętność posługiwania się magią, a więc zdolność wykorzystywania mocy nadprzyrodzonej w celu natychmiastowej zmiany stanu chorego [por. Zadurska, 2021, s. 170–174]. Należy pamiętać, że znachor (jako ten, który zna, wie) nie tylko oddala chorobę, ale także może ją sprowadzić⁴:

zadziwienia, zachwyty, podziwu, a nawet *z zaśpiewania*. Choroba może być też *karą za grzechy, za złamanie zwyczajów* (naruszenie obowiązującej normy obyczajowej, moralnej), *za obrażenie „gościa”*, por. np. „każda choroba, podług Górali, wynika stąd, że człowiek *gościa* w sobie sprzeciwił, to jest tak, jak gdyby temu gościowi, pod którym się rozumie duch jakiś, który w nim mieszka, zrobił na złość, a ten mści za to, wzniecając chorobę” [K45Gór2, s. 504].

3 Jest to cecha silnie potwierdzona w materiałach wschodniosłowiańskich: ustalenie znaczenia poszczególnych nazw dla osób mających moc nadprzyrodzoną (służącą różnym celom: uzdrowieniu, ale i sprowadzeniu nieszczęścia: *колдун, знахарь, ведун, ведьмак, шептун, вещун, баяльник, знаткой, ворожец, чародей, волшебник, чернокнижник, чертятник, порчельник*) jest niezwykle trudne, gdyż często nazwy te stosowane są wymiennie w określonych kontekstach. Ten sam, który sprowadza choroby, może je oddalać [Виноградова/Vinogradova, 2017; 2018].

4 Por. „Każda z tych, co umięją wyleczyć, to umie też coś narobić” [Sadanowicz, 2024, s. 79].

Chorobę mogą nasłać zawistni, a znający ludzie, zły duch, może ona spaść na człowieka z dopustu Bożego jako kara za popełnione winy, za grzechy czy bezprawia, lub jako pokuta zesłana już w tym życiu na grzesznika, a zarazem jako znak sprawiedliwości Bożej i przestroga dla innych. Poza tym chorobę można wywołać wypowiedziawszy coś w taką chwilę, czy w złą godzinę, nawet gdy się dane słowa sprecyzuje tylko w myśli [Spittal, 1938, s. 69; por. też Musiatewicz, 2003, s. 179–180].

Kazimierz Moszyński, opisując kulturę duchową Słowian, zwrócił uwagę na powszechność wiary w czary i związaną z nią liczebność terminów mówiących o metodach czarowania w przypadku powodowania choroby, np. *dawać, zadawać, zakładać, założyć, podłożyć, rzucać, zarzucać, wrzucać, ćpić, obsuć, podlać, oblać, puszczać, zasadzić, postrzelić, popsuć, opaskudzić, ociotować* itd. [MoszKult II, cz. 1, s. 343–344]. Do określenia czarowania Słowianie używali terminów: *čarovati* (np. pol. *czarować, czarodziej, czarownik*), *činiti, učiniti* (np. pol. *uczynek, uczynić, odczynić*), *robiti* (pierwotnie wszystkie terminy były semantycznie jednoznaczne: *čarovati* wywodziło się od ie. rdzenia *kuer* ‘robić, czynić’) [MoszKult II, cz. 1, s. 343]. Odpowiednio bogata była też terminologia związana z „(od)czarowaniem”: *czarowanie – odczarowanie, (u)czynienie – odczynienie, robienie – odrabianie, rozrabianie; dawanie – odbieranie; rzucanie – zdejmowanie, nasyłanie – odsyłanie, psucie – naprawianie* [MoszKult II, cz. 1, s. 343–344]. Kazimierz Moszyński zwracał również uwagę na pochodzenie słowiańskich nazw czynności leczenia od terminów określających *mówienie (szepotanie), zamawianie*, por. bułg. *bǎjuvam*, śl. *bǎjati*, sch. *bāhoriti* [MoszKult II, cz. 1, s. 343]. Z nazwami czynności w ścisłym związku pozostawały nazwy osób leczących, głównie słowem, por.: stbułg. *balǣji* – lekarz, *balǣstvo* – lek; *balovati* – leczyć; stsl. *bali* – lekarz, *balovanije* ‘lecznictwo’, utworzone od **balǣ*, pochodzącego od *bajati* ‘zamawiać’ (u Bułgarów *bǎjuvam* ‘leczę za pomocą czarów’). Podobnie stbułg. *vračǣ* – ‘lekarz’, *vračǣba* – ‘lek, leczenie’, stl. *vrǎč*, wkrus. *vrač* ‘lekarz’ należą do wkrus. *vrat* w zaginionym znaczeniu: ‘zamawiać’ (dziś tylko ‘kłamać’, ‘bajać’); *vračǣ* w zgodzie z etymologią tego słowa oznacza też niekiedy u Słowian czarownika lub wróżbitę (sch. *vrǎč* ‘czarownik, wróżbita’; bułg. *vrač* ‘t.s.’). Rosyjskie *vračǣ* zestawiano też z prsl. *vǣrati* ‘powodować szum, mówić’ [por. np. Bielenin, 2003, s. 44]. Ogólnosłowiańskie *lěčiti* jest zapożyczone od Germanów (a ci z kolei zapożyczyli termin od Celtów; u obu grup termin ten znaczył ‘zamawiać’). Wydaje się więc, że Słowianie wielką wagę przywiązywali do słów, które były wypowiedzane w czasie rytualnego leczenia, ale słowom często towarzyszyły określone czynności, wykonywane w ustalonym porządku, znanym osobom leczącym.

Etymologia polskich nazw uzdrowicieli wskazuje na związek z dość charakterystycznymi czasownikami, a w konsekwencji z podejmowanymi działaniami, które były istotne z punktu widzenia osób chorych.

W kulturach tradycyjnych zwracano szczególną uwagę na wiedzę, jaką musieli się charakteryzować uzdrowiciele⁵, por.:

1. Uzdrowiciel ‘ten, który wie’: *wiedzieć*⁶ / *znać* / *umieć*

Renata Dźwigoł, przywołując fundamentalną pracę K. Moszyńskiego o kulturze Słowian, przypomina, że „pospólstwo słowiańskie urobiło od *věděti* ‘wiedzieć’, spokrewnionego z nim *věstb* ‘wieść’, *věstiti* ‘wieścić’ oraz od *znati* ‘umieć, znać’ szeregu nazw dla ludzi »wiedzących«, »wieszczących« i »znających«, czyli w rozumieniu znachorów, wróżów i czarowników” [MoszKult II, cz. 1, s. 95]; por. *wiedźma*, *wieszcz* (*wiszczun*; też *wiszczun* ‘znachor, przemieniający się w wilka’ [K32Pok4, s. 85], *v’adux*), *wieszczycza* (*wieszcz* – dziś ‘upiór’ i *wieszczycza* – dziś ‘upiorzyca’ lub ‘kobiecy demon’); *wiedzący*, por. kaszubskie *wieszcz*, *wieszcz* z pierwotnym znaczeniem ‘człowiek wszechwiedzący’ [Dźwigoł, 2004, s. 46]. Na Podolu znachorzy nazywani byli *wiedzącymi* / *umiejącymi ludźmi* (por. *umieją regułę* ‘znają na każdą chorobę sposób i radę’: Spittal, 1938, s. 69]. Na Mazurach, gdy mówiono o takich ludziach, używano eufemistycznego określenia: „on *umie* coś więcej, niżli jeść chleb” [ToeppenWierz, s. 55].

Podobne znaczenie ma, pochodzący od *znać* (prśł. *znati*), *znachor*. *Znachor* do polszczyzny został wprowadzony z języka ruskiego [BrSEJP, s. 655]. W gwarach polskich najczęściej występuje w znaczeniu ‘człowiek, który leczy nieprofesjonalnie, czarownik’. *Znachor* definiowany jest jako ‘ten, kto nie mając wykształcenia medycznego zajmuje się leczeniem ludzi, zwykle za pomocą ziół (dawniej też guseł, czarów, zamawiania)’ [SzymSJP, t. 3, s. 1043]. Ciekawsze informacje zawarte są w definicjach gwarowych: *znachor* ‘czarownik, lekarz środkami tajemniczymi’; podobnie: *znachorka* ‘lekarka środkami tajemniczymi’; *znachorstwo* ‘leczenie środkami tajemniczymi’; por. też *znachorca* ‘znawca, znający się na wszystkim’ [KarłSGP, t. VI, s. 401]; ‘wróżbiarz, wyrocznia i zarazem najzaufańszy lekarz wiejski, człowiek posiadający znachorstwo’ [WilSJP, t. II, s. 1234]. Synonimy znachora to: *znający*, *znajuszczy* – por. też *znajuszczy* od *mołoka* (*mleka*), *od wytyczy* (*wywichnienia*), *od skrutenia* (*wścieklizny*), *od paraliżu*, *padaczki* („*prypadek*”), *od uroków*,

5 Czasowniki *wiedzieć* / *nie wiedzieć* są używane w słowiańskim słownictwie mitologicznym do określenia osób powiązanych z mocami nadprzyrodzonymi (por. np. świadectwa poleskie: „Czarownicą jest ta, która wie”). W północnorosyjskich dialektach nazywano czarowników (a więc ludzi dysponujących określoną wiedzą) *wszechwiedzącymi* [Виноградова/Vinogradova, 2018, s. 216].

6 Ciekawe, że także termin *szaman* („ten, który wie”) bywa zestawiany z tungusko-mongolskim lub tungusko-mandżurskim rzeczownikiem *šaman*, zestawianym z ie. czasownikowym rdzeniem *ša-* ‘wiedzieć’. Stąd franc. *savoir* ‘wiedzieć’, hiszp. *saber* ‘wiedzieć’ łączą się z ang. *witch* ‘czarownica’ i *wizard* ‘czarownik’, które wywodzi się ie. rdzenia ‘widzieć’ lub ‘wiedzieć’; por. franc. *voir* i łac. *videre* ‘widzieć’ i niem. *Wissen* ‘wiedzieć’ [Ripinsky-Naxon, 1993, s. 69]. Praindoeuropejski rdzeń **void-* / **vid-* znaczył zarówno ‘widzieć’, jak i ‘wiedzieć’ (wiem to, co widzę). Postać **vidēti* (zawierająca kontynuant długiego *i*) zaczęła się odnosić do wzroku, natomiast postać *věděti* (z kontynuantem dyftongu *-oi-*) do ‘wiedzy’ [Jakubowicz, 2003, s. 179–180].

znany człowiek, znająca baba. „Znachor nie *narabia z djabłem* [...] przy swoich leczeniach, zamawianiach chorób, modli się i wzywa pomocy różnych świętych, których używa do leczenia chorób i zwierząt” [UdzKr, s. 101].

Prastarym słowiańskim nazwaniem ‘tego, który wie’, był także *mądrъ*, zsubstantywowany przymiotnik, por. *mądra, mądry, mądre / mądry* (też w zestawieniach: *mądra baba, mądra żona, mądry człowiek* itd.; por. też: dłuż. *mudry cłojek, mudra baba* ‘znachorka nieszkodliwa’ [Treder, 1989, s. 69], także pl. *mądre baby, mądre dziady*. Ludzie nazywani „mądrymi” znają tajemnicze zaklęcia i zażegnania, za pomocą których leczą chorych, a także niweczą czary zadane przez czarownice i czarowników. W Wielkopolsce mianem *mądra / mądry* określano osoby umiejące rozpoznawać choroby i je leczyć. Różnica między *mądrymi* a *czarownicami* polegała wyłącznie na:

[...] wartościowaniu osób obdarzonych tym mianem. Wierzano, że wiedza i zdolności poznawcze mądrych wynikają z tego, że są one z dopustu bożego nawiedzane przez bliżej nie określone duchy, a nawet diabły. Przez to mądre wchodziły jakoby w kontakt ze światem nadprzyrodzonym. Temu zawdzięczać miały swą dodatkową wiedzę, z której korzystały tylko dla pożytku i dobra ludzi, a nie na ich szkodę. Odczyniały zatem złe, przez kogoś rzucone uroki, zamawiały i okadzały choroby, udzielały rozmaitych porad życiowych, a czasem stosowały tradycyjne leczenie ziołowe itp. [Wróblewski, 1967, s. 451; zob. Musiatewicz, 2003, s. 177–178; Perzanowski, 2009, s. 65–67; Charyton, 2010, s. 124; 2011, s. 57–78, Виноградова/Vinogradova, 2017; 2018].

Por. też: „Mądry lub Mądra mają moc nadludzką, od Boga daną, do leczenia chorych za poręką posłusznych diabłów” [K15Poz7, s. 137]. Jedno dla medyków wiejskich było wspólne: odwoływanie się w podejmowanych działaniach do mocy boskiej. O ile pojawienie się choroby wiązano z czarownicami i czarownikami (złymi czarami), to osoby walczące ze złem, czyli z chorobą, korzystały ze wsparcia świętych.

Wiedza kojarzona jest z ludźmi starszymi, leczenie więc często przypisywano *babom, babkom, babiculom* (*Na dwoje babka wróżyła*), prsł. **baba* miało kilka podstawowych znaczeń: ‘matka ojca lub matki’; ‘stara kobieta, staruszka’; ‘kobieta w ogóle’; ‘kobieta pomagająca przy porodzie, położna’; ‘zamawiaczka, znachorka, czarownica’ [ŚlPsł, t. 1, s. 169–171]. Kaszubi mówią *na wse każdo baba je doktor* [SychSGKasz, t. 2, s. 153]. Por. czas. *babczyć* ‘zamawiać choroby’: „Mamusia *babczyli* i *radzili* ludziom” [KotZn, s. 242], też *uczona baba* ‘znachorka’ [SGP, t. 1, s. 211]. Na Lubelszczyźnie *babka* to także ‘kobieta odbierająca porody na wsi’, ‘kobieta, która leczy zamawianiem i ziołami, wiejska znachorka’, por. *Bedzie baba rodzić, no to trza po babke jechać, żeby babka to dziecko odybrała; I takie były znachory, takie babki, że kadziły te włosy. Okadzały te włosy dymem*

z próchna, żeby to wygonić te zmore, bo dzieci te kołtuny miały [por. Pelcowa, 2023, s. 107–108].

2. Uzdrowiciel ‘ten, który mówi’: *mówić*⁷, *gadać*, *szeptać*, *czytać*, *bajać*⁸, *wróżyc*, *zaklinać* itd.

Bardzo liczna jest grupa nazw związanych z mówieniem⁹ (*zamawianiem* chorób), np. *zamawiacz/ka*¹⁰ ‘ten/ta, który/która zajmuje się zamawianiem’ (w różnych wariantach, por. Dźwigoł, 2004, s. 49), *gadacz/ka* (por. *gadacz* ‘wieszczek’; *gadaczka* ‘prorokini’; ros. *гадатель* ‘wróżek, wieszczek; czes. *hadač* ‘mądry, który łącznie zgadnie, wieszczek’ [LinSJP, t. 2, s. 671–672], *zaklinacz/ka* (pie. **kel-* ‘wołać, krzyczeć, hałasować, rozbrzmiewać’, por. łac. *clāmō, clamāre* ‘krzyczeć, głośno wołać’ [BorSEJP, s. 233], *wróż/ka*¹¹ (por. kasz. *vrožec* ‘zmyślać, opowiadać, bajać’, śla. dial. *vražit* ‘przepowiadać przyszłość’, r. *vorožit* ‘zajmować się wróżbiarstwem, przepowiadać przyszłość, czynić czary, czarować’; od prsł. **vorgb* ‘rzucanie losów w celach wróżbiarskich, odgadywanie, przepowiadanie przyszłości

7 Por. „Źródła notują następujące nazwy wspomnianych formuł słownych: *rzekan* [Przywara, 1967, s. 30, 48], *zamowa* ‘leczenie choroby lub zniszczenie jakiegoś nieszczęścia za pomocą słowa’, [...], *przymowa* ‘zażegnwanie i zaklęcie używane w leczeniu chorób’ [...], oraz zapożyczone z ukraińskiego, zapisane w pluralis, *primywyky* ‘przemówienia stosowane na choroby’ [...] i *zaszypitwania* ‘środek zalecany przez *bacze*, *wróża* – łemkowskiego znachora – na odpędzenie uroków’ [...], a także *posądek* [...]. Ich tajemniczość, a nawet tajność powodowała, że były kojarzone z czynnościami magicznymi, z czarami (por. *zamuvić* ‘zaczarować’, ‘odczarować’ [...]. Z czarownikami – z dobrymi czarownikami, dziś powiedzielibyśmy: z białą magią – utożsamiano również wiejskich znachorów, którzy się tymi formułami posługiwali” [Dźwigoł, 2004, s. 50].

8 Por. *bajać* – śle. *bājati* ‘paplać, opowiadać, przepowiadać, wypowiadać zaklęcia, czarować’, prsł. **bajati* ‘mówić, opowiadać, opowiadać bajki, baśnie’ [BorSEJP, s. 20].

9 Warto zauważyć, że sprawne posługiwanie się mową, słowem (a więc umiejętność „spójnego mówienia”) było uważane we wspólnocie wiejskiej za oznakę osoby posiadającej wiedzę [Виноградова/Vinogradova, 2018, s. 218].

10 Wierzano, że „zamawiania działają najskuteczniej, gdy osoba zamawiająca jest pierworodną, lub najmłodszą w rodzinie i ma ciemne włosy” [MAAE, 1896, t. I, s. 109].

11 Por. też nazwy budowane na rdzeniu **bogb*, moraw. *božek* ‘czarownik’, ukr. *božyca* ‘znachorka’, śla. *bohynja* ‘czarownica, wróżka’, śle. *boginja* ‘wróżka’. Nazwy stosowane przez Słowian w stosunku do bóstw, później także do słońca, księżyca, ognia, czarowników, w znaczeniu ‘znachor, czarownik’, poświadczają związek z prsł. **bogb* ‘udzielający bogactwa, szczęścia’, ze względu na umiejętność „sprawiania szczęścia, czyli zdrowia” [Dźwigoł, 2004, s. 45–47]. Zob. też *bisurkania*, *busurkania* [K51SanKr, s. 42] z podh. *bosorka* z węg. *boszorka*, *boszorkány* ‘czarownica’, słow. *bosorka* ‘czarownica, jędzia’ [Dźwigoł, 2004, s. 84], też: *bosorka* (przezwisko kobiety), podh. *bosorka* ‘wiedźma, czarownica, niechlujna, rozczochrana kobieta’ z węg. *boszorka*, *boszorkány* ‘czarownica’, por. *bösz* ‘szalony, wściekły’; *bosárka* (ogoraw.) ‘kobieta, zwykle starsza i niechlujnie ubrana, podejrzana o uprawianie magii, zwłaszcza odbieranie cudzym krowom mleka; czarownica’; ‘baśniowa postać kobieca o odstrasającym wyglądzie, rzucająca uroki, mająca mniejszą moc od bogiynki’; oraw. (*po*) *bosárzić* ‘rzucić na kogoś złe czary, czynić komuś szkodę przy pomocy tajemnych sił’ [Németh, 2008, s. 34–35]. Zob. też hasło *босорка* [Slavdrev, t. 4, s. 241–242].

za pomocą rzucania losów; los, przeznaczenie objawiające się przy takim wróżeniu’ [BorSEJP, s. 711], *szeptunka, szeptucha, szeptun*¹² – por. prsł. *šępъtati* ‘mówić po cichu, głosem przyciszonym, szeptać’, wyraz dźwiękonaśladowczy, por. bułg. dial. *šęp!* ‘wykrzyknik naśladujący szeptanie’ [BorSEJP, s. 601]; por. *Ja cię wyszeptuję, ja cię zamawiam, ja cię wypędzam z jego (chorego) rąk, z nóg, z jego pleców, z jego czarnych oczu...* [BiegLecz, s. 60]; por. też *szeptucha* ‘kobieta, która leczy zamawianiem i ziołami’: *To ktoś taki specjalny musiał być, że umiał, wszystko wiedziała. Przyszła kobieta, że jo brzuch boli, a ona tam poszeptala, poszeptala i mówi, bo ty gruba jesteś, ty jesteś w ciąży. [...] I z koltunami taki zwykły lekarz już nie pomóg, tylko się do tej szeptuchy, żeby coś tam zamawiała. Ona tam zamawiała to, to, szeptala potem* [SGL X, s. 402; por. też Sadanowicz, 2024, s. 75–82]; *prymiwniczki / premiwnyci* – ukr. *prymiwnyk, premiwnyci* ‘ci, którzy zamawiają, zażegnują choroby’ (*prymywky* ‘przemówienia stosowane na choroby’), *przymówniczki* – na terenie Rusi Karpackiej określano tym mianem kobiety odwołujące się do „formulek zabobonnych: baby kuracją za pomocą formulek zabobonnych zajmujące się, jako prymiwniczki zwane, i te znają rośliny na różne słabości, ale powiedzieć ich nie chcą” [K55RuK2, s. 421]; „Premiwnyci są to kobiety lub mężczyźni, którzy zaklinają czary, zażegnują choroby, wróżą, zamawiają itp.” [Lud, 1900, nr 6, s. 262]. Na Podhalu znachora nazywano *zacytacem* (odczynianie uroków – *zacytowaniem, odpytowaniem*), co łączy się ze starym znaczeniem czasownika *czytać* – ‘liczyć’ [KarłSGP, t. I, s. 296]; por. prsł. **čisti* ‘liczyć, rachować’, ‘rozpoznawać znaki; odgadywać, wróżyć’ [ŚlPśl, t. 2, s. 206]. Odliczanie wspak było często stosowane w magicznych formułach leczniczych i miało wpływać na zanikanie choroby [por. Dźwigoł, 2004, s. 49–50].

Bardzo ciekawa jest hipoteza postawiona przez Krystynę Szcześniak, że w wyrazie *gadacz* występuje „związek nie tyle z samym gadaniem, a zgadywaniem tego, co jest przyczyną choroby i jej zażegnaniem, czyli usuwaniem przyczyny poprzez (jak możemy się domyślać) odpowiednie zamowy”¹³. Znajduje to potwierdzenie

12 W *Słowniku języka polskiego* Lindego hasła *szeptarz, szeptuch* powiązane są z czasownikiem *szeptać* ‘półgłosem mówić, mrużyć o czym, szemrzeć’ („szeptania i zażegnawania chorób są kuglarstwem” [LinSJP, t. 3, s. 535]. W *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego pojawia się *szeptacz* ‘zażegnawacz’ [WarSJP, t. VI, s. 604], a także *szeptarz, szeptuch* ‘zamawiacz, znachor’, *szeptucha, szepetucha, szeptuszka* (ostatnie ze znaczeniem ‘znachorka’, odniesione do wyrazu *szeptucha*). Jak pisze Krystyna Szcześniak [2013, s. 32], w nazwach związanym z *szeptaniem* uwypuklone jest ciche mówienie, szemrzenie, mrużenie, niejednokrotnie trudno zrozumiałe dla osoby postronnej.

13 Por. „Zatem tak w formie rosyjskiej, jak i czeskiej zachowany został starszy związek czasownika *gadać* z ‘mówieniem’, traktowanym jako zamawianie, odmawianie, odgadywanie, czyli ‘czynnością towarzyszącą obrzędowi magicznemu’, zaś w formie polskiej dość szybko gadanie utożsamiało się z ‘szybkim, uważanym za bezsensowne marnowanie czasu, mówieniem’. Z dawnego szybkiego, monotonnego mówienia, niezbyt zrozumiałego dla postronnych, ale przy świadomości sensu

w formach rosyjskiej i czeskiej, w których zachowany został związek czasownika *gadać* z ‘mówieniem’, traktowanym jako zamawianie, odmawianie, odgadywanie, czyli ‘czynnością towarzyszącą obrzędowi magicznym’. Forma polska, zdaniem badaczki, poświadcza utożsamienie gadania z ‘szybkim, bezsensownym mówieniem’, w ten sposób z monotonnego mówienia, mamrotania, niezrozumiałego dla postronnych¹⁴, ale służącego uzdrawianiu, w polszczyźnie pozostało tylko ‘szybkie mówienie’, podczas gdy w języku rosyjskim i czeskim zachował się związek z mówieniem będącym elementem czynności wieszczania, przepowiadania, zamawiania, por. też „jak tutaj ta zagadočniki muvi, to zamawiajo tam juš jaka ruža tam, jaka tam od v’atru, od čego” [Szczęśniak, 2013, s. 32].

Z mówieniem związana jest też znana na wschodzie Polski nazwa *lepietucha* ‘kobieta, która leczy zamawianiem i ziołami’ [SGL X, s. 206–207], ‘kobieta lubiąca dużo mówić, gadatliwa kobieta’ (por. też pochodzące z błr. *lepietuch* ‘plotkarz’, *lepietucha* ‘plotkara’ [Sokólska, Strawińska, 2021, s. 61], ukr. ‘osoba, która dużo mówi, ale bez sensu’, ‘papla’ [por. *Словник української мови у 20 томах* / *Słownik ukraińskiej mowy u 20 tomach*, b.r., hasło *Ленемі́ха*], gaduła; zrzędliva kobieta [por. *Словарь украинского языка Б. Гринченко* / *Słownik ukraińskiego języka B. Hrynczenko*, b.r., hasło *Ленемі́ха*], por. też nazwa rzeki *Lepietucha* / *Lepitucha* – być może w nazwie chodzi o szemrzenie rzeki podobne do monotonnego mówienia, mamrotania, gadania).

Nazwa *lekarz* / *lekarka* (i warianty, por. *lekarzycha*, a rzadziej *lekar*) również kojarzą się z zamową i czarami. Maria Wojtyła-Świerzowska rekonstruuje znaczenie prsł. **lěk-* jako ‘zamawiać (chorobę, niemoc), odczyniać uroki’ [Wojtyła-Świerzowska, 1992, s. 113–114]. Jak wspomina Marcelina Kałasznik:

Niektóre słowniki etymologiczne przychylają się do pochodzenia prasłowiańskiego słowa *lekarz*, wywodząc je od prasłowiańskiego *lěkarjь* i opisując je jako derywat od *lěkь* powstały za pomocą przyrostka *-arjь*, pełniącego [...] tu funkcję tworzenia nazwy wykonawcy zawodu [WSEH, 2008, s. 340].

czynności, pozostało w językowym znaczeniu tego słowa w polszczyźnie tylko ‘szybkie mówienie’. Zgubiono natomiast na drodze rozwoju naszego języka celowość tej czynności (rzec można, że wręcz podkreśla się jej bezcelowość), podczas gdy w języku rosyjskim i czeskim zachowano związek z mówieniem będącym elementem czynności wieszczania, przepowiadania (a zatem było ono jak najbardziej celowe). Co ciekawe, na kresach dawnej Rzeczypospolitej powiązanie gadania z zamawianiem chorób, ale przy użyciu ziół, przetrwało do dziś, o czym świadczyć może następujący cytat: »jak tutaj ta zagadočniki muvi, to zamawiajo tam juš jaka ruža tam, jaka tam od v’atru, od čego« [Szczęśniak, 2013, s. 32].

14 Słowa były często niezrozumiałe dla pacjenta (i świadków rytuału), stąd przeświadczenie, że uzdrowiciele mówią w innych językach, np. po łacinie [Zadurska, 2021, s. 177–178].

W innych źródłach słowo *lekarz* traktowane jest jako zapożyczenie z germańskiego *lēk-ari(z)* w znaczeniu ‘znachor, guślarz, szaman’, które wtórnie nawiązuje do rodzimych słowiańskich słów *lěkb* czy *lěčiti* [Kałasznikow, 2021, s. 204].

3. Uzdrowiciel ‘ten, który czyni’ – *czynić, robić, czarować* itd.

Nazwy *odczyniacz(ka)*, *odrabiacz*, *porabiacz*, *naprawiacz(ka)* wykazują łączność z nazwami czynności rzucania czarów (za pomocą działania magicznego): *czynić / uczynić – odczynić, robić / porobić – odrobić* itd. [Dźwigoł, 2004, s. 47–54]. To, że walcząc z chorobami, odczyniano czary, potwierdzają nazwy znachorów, nie tylko *czarownik / czarodziej* (por. „Są i czarownice, które *czarzą*, tj. ludziom *zadają*, że mu czary na chorobę *zasadziła*, że go *oczarzyła*” [K39Pom, s. 265]; „Czarownice i czarowniki są [to] ludzie, co choć się przyjaźnią, zadać jednak mogą chorobę lub śmierć” [K42Maz7, s. 335], ale przede wszystkim derywaty od czasowników z przedrostkiem *od-*: *odczyniacz*, *uotcyónoc* ‘osoba znająca sposoby leczenia z uroku’, *odczyniaczka* ‘osoba znająca formuły zażegnujące chorobę’, podh. *odrabiac*, ale także *porabiac* (*porabiacka*) od *porobić* ‘rzucić czary’, jak również ‘zniweczyć czary’ (porabiać – odrabiać = powodować – odwracać) [por. Dźwigoł, 2004, s. 50–51]. Podobny mechanizm funkcjonuje w podh. *naprawiacz*, fem. *naprawiaczka*, por. kasz. *naprav'ic*, ndk. *naprav'ac* ‘zdjąć urok’ [SychSGKasz, t. 4, s. 163], zwłaszcza gdy przywołamy skojarzenie choroby z *po/psuciem* (*zepsute zdrowie*, *opsuty* ‘chory’).

Działanie utrwalone jest także w nazwie *dmuchacz* ‘mężczyzna, który leczy zamawianiem i ziołami’, por. „Gdy jest urok, czyli uczynek, zadany dziecku, tylko się zdmuchnie powietrze z twarzy dziecka i dziecko się obetrze (chłopca fartuchem, a dziewczynę męską koszulą), to urok się odczyni. Gdy zadany dojrzałemu – odczynia się lejąc w szklankę wody i wpuszczając żarzące się węgle” [K42Maz7, s. 336]; „naszeptywając, baba-znachorka trzy razy obchucha dziecko od głowy do nóg” [K52Br-Pol, s. 431]; „Jest jeszcze drugi sposób zdejmowania uroków, od nóg do głów trzy razy dmuchając” [GołLud, s. 152]; „Inny starzec, który także miał uroczce oczy, umiał odczynić urok dmuchając na urzeczoną osobę od nóg aż do głowy, przy wymówieniu kilku chwil w cichości, co trzy razy powtarzał” [WójZardom3, s. 347–349]; *Na wsi był dmuchacz, taki wiejski, niby lekarz, bo zamawiał choroby; Dmuchacz, bo mówili, że dmuchaniem leczył, ale ja tego nie widział; Dmuchacz to coś tam podmuchał, coś mówił i to podobno pomogło na różne bóle* [SGL X, s. 110].

O roli gestu w leczeniu świadczą z kolei nazwy *zażegnawacz(ka)*, *żegnaczk(ka)* itd., informujące o wykonywaniu gestu krzyża nad cierpiącym (por. *zażegnać* ‘odwrócić, oddalić coś złego’, por. czes. *žehnat* ‘błogosławić, robić znak krzyża’, zapożyczone ze średnio-wysoko-niemieckim *segnen* ‘błogosławić, udzielać błogosławieństwa, przeżegnać krzyżem’, z łac. *signāre* ‘zaopatrzyć znakiem, oznaczyć’ [BorSEJP, s. 753]; „Zażegnawaczki, to jest guślarki, się znają tylko na jednej lub dwóch sztukach. Jedna zażegnuje łuskę na oczach, inna pociera martwą kość,

trzecia zgania liszaje lub leczy brodawki, suchoty albo kołtuny” [Przywara, 1967, s. 30]. Ten znak krzyża występuje z kolei w haśle *zażegnać*, w którym Samuel Bogumił Linde [LinSJP, t. VI, s. 120] podaje: „żegnaniem, robieniem krzyża zaklinać; odwracać, co złego” i przytacza cytaty: „Gusłami, szeptami, zaklinaniem, zażegnaniami chcą leczyć chorego”; „szeptania i zażegnania mają być za kuglarstwo i za wyłudę grosza poczytywane” [Szcześniak, 2013, s. 35].

Dużą grupę nazw stanowią też określenia, w których utrwalone są wykonywane w czasie leczenia czynności, często związane z wydawaniem dźwięków, np. *guślarz*, *guślarka* (*guślnica*, *guśnica* itd.; por. dłuż. *gusłowaś* ‘zaklinać, czarować’, *guślař* ‘czarownik’; pol. *guślarz* / *guslarz* ‘czarownik, zaklinacz’, od prsł. *gosti*, *godo* ‘grać na instrumencie strunowym’, lub *gusti*, *gudo*, por. lit. *gaũsti*, *gaudžiũ* ‘głośno brzmieć, dźwięczeć, brzęczeć, szumieć’). W kaszubszczyźnie zachował się czas. *guslęc* ‘leczyć za pomocą guseł, czarować’, zwraca uwagę dłuż. *gusłowaś* ‘czarować, zamawiać chorobę’, ‘grać na skrzypcach’. Ważne jest zwłaszcza drugie znaczenie, które związane jest z **gosti* ‘grać na instrumencie muzycznym’, co sugeruje znaczenie ‘oczarowanie muzyką’ > ‘wrózenie, czarowanie’ [por. BorSEJP, s. 188], a więc wskazuje na dźwiękową stronę obrzędów leczniczych. Etymologia może więc przedstawiać się następująco: *guślarz* ‘grający na gęślach’ podczas wykonywania czynności magicznych (uzdrowiania).

Odprawianie choroby wymagało podjęcia określonych działań, przede wszystkim magicznych. Mimo że materiał zawarty w artykule nie przedstawia wszystkich nazw ludowych uzdrowicieli (pomijam przypisywanie mocy leczniczej przedstawicielom określonych profesji, chociaż są to także osoby *znające*, posądzane z racji wykonywania zawodów nierolniczych o związki z mocami nadprzyrodzonymi: *owczarze*, *kowale*, *młynarze*, *muzykanci*, *bartnicy*, *garncarze*, *szewcy* [zob. Виноградова/Vinogradova, 2018; Zadurska, 2021, s. 170–172]), trzeba zaznaczyć, że leczeniem zajmowały się wyłącznie osoby, które wyróżniały się odpowiednimi umiejętnościami i wiedzą. Wielką wagę przywiązywano także do słowa działającego i wykonywanych czynności, w nazwach ludowych uzdrowicieli zachowały się bowiem ślady poświadczające charakter rytualnego leczenia, w którym *wiedza* była równie ważna jak *mówienie* i *czynienie*. Wszystkie te czynniki składały się na powodzenie aktu uzdrowiania.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

ang. – angielskie
brus. – białoruskie
bułg. – bułgarskie

cerk. – cerkiewne
czas. – czasownik
czes. – czeskie
dial. – dialektalne
dłuż. – dolnołużyckie
fem. – rodzaj żeński
franc. – francuskie
grec. – greckie
hiszp. – hiszpańskie
ie. – indoeuropejskie
kasz. – kaszubskie
lit. – litewskie
łac. – łacińskie
łot. – łotewskie
moraw. – morawskie
ndk. – niedokonany
niem. – niemieckie
ogoraw. – ogólnoorawskie
oraw. – orawskie
pie. – praindoeuropejskie
podh. – podhalańskie
pol. – polskie
por. – porównaj
prśl. – prasłowiańskie
prus. – pruskie
ros. – rosyjskie
sch. – serbsko-chorwackie
serb. – serbskie
sła. – słowackie
słē. – słoweńskie
stbułg. – starobułgarskie
stczes. – staroczeskie
stpr. – staropruskie
stslē. – starosłoweńskie
t.s. – to samo
ukr. – ukraińskie
węg. – węgierskie
wkrus. – wielkoruskie

Źródła

- BiegLecz – BIEGELEISEN Henryk, 1929, *Lecznictwo ludu polskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- GoŁud – GOŁĘBIOWSKI Łukasz, 1830, *Lud polski. Jego zwyczaje, zabobony*, Drukarnia Gałęzowskiego i Spółki, Warszawa.
- K – KOLBERG Oskar, 1961–, *Dzieła wszystkie*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław – Poznań:
- K15Poz7 – KOLBERG Oskar, 1962, *Poznańskie*, t. 15, cz. 7.
- K32Pok4 – KOLBERG Oskar, 1962, *Pokucie*, t. 32, cz. 4.
- K39Pom – KOLBERG Oskar, 1965, *Pomorze*, t. 39.
- K42Maz7 – KOLBERG Oskar, 1969, *Mazowsze*, t. 42.
- K45Gór2 – KOLBERG Oskar, 1968, *Góry i Podgórze*, t. 45, cz. 2.
- K51SanKroś – KOLBERG Oskar, 1973, *Sanockie–Krośnieńskie*, t. 51, cz. 3.
- K52Br-Pol – KOLBERG Oskar, 1968, *Białoruś – Polesie*, t. 52.
- K55RuśK2 – KOLBERG Oskar, 1971, *Ruś Karpacka*, t. 55, cz. 2.
- KotZn – KOTUŁA Franciszek, 1976, *Znaki przeszłości. Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Lud – *Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*, 1900, t. VI, Drukarnia Polska, Lwów.
- MAAE – *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 1896–1919, Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętności, Kraków, t. I–XIV.
- MoszKult II – MOSZYŃSKI Kazimierz, 1967–1968, *Kultura ludowa Słowian*, t. II, cz. 1–2, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- NadKasz – *Kaszuby i Kociewie. Język, zwyczaje, przesady, podania, zagadki i pieśni ludowe w północnej części Prus zachodnich zebrał i opracował Dr Nadmorski*, 1892, Drukarenka Dziennika Poznańskiego, Poznań.
- ToeppenWierz – TOEPPEN Max P., 2014, *Wierzenia mazurskie*, oprac. P. Błazewicz, J.M. Łapo, Oficyna Retman, Dąbrówno.
- UdzKr – UDZIELA Seweryn, 1924, *Krakowiacy*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków.
- WójZardom3 – WÓJCICKI Kazimierz W., 1842, *Zarysy domowe*, t. 3, w Drukarni pod firmą Max. Chmielewskiego, Warszawa.

Słowniki

- BorSEJP – BORYŚ Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BrSEJP – BRÜCKNER Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1989.

- KarłSGP – KARŁOWICZ Jan, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków.
- LinSJP – LINDE Samuel Bogumił, 1854, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- SGL X – PELCOWA Halina, 2022, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. X: *Obrzędowość i obyczajowość ludowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- SGP – KARAŚ Mieczysław, REICHAN Jerzy, red., 1981, *Słownik gwar polskich*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Slavdrev – ТОЛСТОЙ Никіта Ильич, red., 1995–2014, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь. В 5 т.*, Международные отношения, Москва.
- / TOLSTOJ Nikíta Il'ič, red., 1995–2014, *Slavânskie drevnosti: Ètnolingvističeskij slovar'. V 5 t.*, Meždunarodnye otnošeníâ, Moskva.
- SłPsł – SŁAWSKI Franciszek, red., 1974–2001, *Słownik prasłowiański*, t. 1–8, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SychSGKasz – SYCHTA Bernard, 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SzymSJP – SZYMCAK Mieczysław, 1992, *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- WarSJP – KARŁOWICZ Jan, KRYŃSKI Adam Antoni, NIEDŹWIEDZKI Władysław, red., 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Nakładem prenumeratorów, Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa.
- WilSJP – ZDANOWICZ Aleksander, red., 1861, *Słownik języka polskiego* tzw. *wieleński*, t. I–II, wyd. staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, Wilno.
- WSEH – DŁUGOSZ-KURCZABOWA Krystyna, 2008, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

BIBLIOGRAFIA

- BARTMIŃSKI Jerzy, 2020, *W poszukiwaniu paradygmatu etnolingwistyki: glosariusz kluczowych terminów i pojęć*, „Južnoslavjanskij Filolog”, kn. 76, z. 2, s. 79–103, <https://doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-185X/2020/0350-185X2002079B.pdf> (dostęp: 6.07.2025).
- BIELENIN Karolina, 2003, *Rytuał zamawiania chorób jako akt mowy*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 36–53.
- CHARYTON Małgorzata Anna, 2010, *Szeptuchy – tradycja żywa. Współcześni uzdrowiciele ludowi na Podlasiu*, w: D. Penkala-Gawęcka, red., *Nie czas chorować*.

- Zdrowie, choroba i leczenie w perspektywie antropologii medycznej*, Biblioteka Telgte, Poznań, s. 119–136.
- CHARYTON Małgorzata Anna, 2011, *Współczesna medycyna ludowa na Podlasiu – oczyma szeptuch*, w: A. Anczyk, red., *Medicina magica. Oblicza medycyny niekonwencjonalnej*, Instytut Medycyny Pracy i Zdrowia Środowiskowego, Sosnowiec, s. 57–84.
- CHMIELIŃSKA Aniela, 1925, *Księżacy (Łowiczenie)*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków.
- DŹWIGOŁ Renata, 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- JAKUBOWICZ Mariola, 2003, *Motywacja semantyczna wybranych nazw wartości – poszukiwania etymologiczne*, w: J. Bartmiński, red., *Język w kręgu wartości: studia semantyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 171–185.
- KALASZNIKOW Marcelina, 2021, *Obraz lekarza w języku polskim (na podstawie danych leksykograficznych)*, „Prace Językoznawcze”, nr 23(1), s. 199–213.
- MARCEWSKA Marzena, 2012, *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam. Choroba – studium językowo-kulturowe*, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- MUSIATEWICZ Joanna, 2003, *Święte słowa i „biotoki”. Eklektyczny charakter lecznictwa ludowego*, w: Ł. Smyrski, M. Zowczak, red., *Podole i Wołyń. Szkice etnograficzne*, Wydawnictwo DiG, Warszawa, s. 175–187.
- NÉMETH Michał, 2008, *Zapóżyczania węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PELCOWA Halina, 2023, *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PERZANOWSKI Andrzej, 2009, *Odmieńcy. Antropologiczne studium dewiacji*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- PRZYWARA Michał, 1967, *Przywiarki, czyli przesady i zabobony ludu polskiego na Górnym Śląsku*, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- RIPINSKY-NAXON Michael, 1993, *The nature of shamanism substance and function of a religious metaphor*, State University of New York Press, New York.
- SADANOWICZ Ewelina, 2024, *Szeptuchy. Religijność ludowa na Podlasiu*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- SOKÓLSKA Urszula, STRAWIŃSKA Anetta Bogusława, 2021, *Ekspresywne określenia osób w mowie mieszkańców Polski północno-wschodniej*, w: J. Porayski-Pomsta, K. Sobolewska, red., *Polszczyzna jest zobowiązaniem, a dla niektórych pasją*.

- Tom prac ofiarowanych prof. dr hab. Barbarze Falińskiej w 90. rocznicę urodzin*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa, s. 49–78.
- SPITTAL Stanisław, 1938, *Lecznictwo ludowe w Załóżcach i okolicy*, „Rocznik Poldolski”, t. 1, Tarnopol.
- SZCZEŚNIAK Krystyna, 2013, *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- TREDER Janusz, 1989, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje na tle porównawczym*, Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej w Wejherowie, Wejherowo.
- WAŁĘCIUK-DEJNEKA Beata, 2005, *Magiczne sposoby leczenia w tradycyjnej medycynie ludowej. Symbolika słów i gestów w aktach zażegnania, zaklinania i zamawiania choroby*, w: E. Łoch, G. Wallner, red., *Między literaturą i medycyną. Literackie i pozaliterackie działania środowisk medycznych a problemy egzystencjalne człowieka XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 67–76.
- WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA Maria, 1992, *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. I. Formacje tematyczne*, „Prace Slawistyczne”, nr 96.
- WRÓBLEWSKI Tadeusz, 1967, *Demony i wyobrażenia demonologiczne*, w: J. Burszta, red., *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 3, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 437–455.
- ZADURSKA Olga, 2021, *Naznaczeni od Pana Boga. Obcy wśród swoich na wsi polskiej XIX i początku XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Словник української мови у 20 томах / *Slovník ukraíns'koj movi u 20 tomah*, b.r., hasło *Lenemyxa / Lepetúha*, <https://1677.slovaronline.com/49350> (dostęp: 3.05.2025).
- Словарь украинского языка Б. Гринченко / *Slovar' ukrainskago ázyka B. Grinchenko*, b.r., hasło *Lenemyxa / Lepetúha*, <https://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/26160-lepetukha.html> (dostęp: 3.05.2025).
- ВИНОГРАДОВА Людмила Николаевна, 2017, *Непростые люди в сельском сообществе: о людях, наделенных сверхъестественными способностями. Часть 1: Невольные вредители, бесноватые, чужаки*, „Славянский альманах”, Вып. 3–4, отв. ред. К В. Никифоров, Индрик, с. 367–379. / VINOGRADOVA Lûdmila Nikolaevna, 2017, *Neprostyle lûdi v sel'skom soobšestve: o lûdâh, nadelennyh sverh'estestvennymi sposobnostâmi. Čast' I: Nevol'nye vrediteli, besnovaty, čužaki*, „Slavânskij al'manah”, Vyp. 3–4, отв. red. K.V. Niki-forov, Indrik, s. 367–379.
- ВИНОГРАДОВА Людмила Николаевна, 2018, *Непростые люди в сельском сообществе: о людях, наделенных сверхъестественными способностями. Часть 2: Мастера-профессионалы, магические специалисты, полудемонические*

существа, „Славянский альманах”, Вып. 1–2, гл. ред. К.В. Никифоров, Ин-дрик, с. 215–233. / VINOGRADOVA Lúdmila Nikolaevna, 2018, *Neproste lúdi v sel'skom soobšestve: o lúdáh, nadelennyh sverh"estestvennymi sposobnostámi. Čast' 2: Mastera-professionály, magičeskie specialisty, poludemoničeskie sušestva*, „Slavânskij al'manah”, Vyp. 1–2, otv. red. K.V. Nikiforov, Indrik, s. 215–233.

Zestawienie nazw ludowych uzdrowicieli według funkcji

Kategoria funkcjonalna	Nazwa	Etymologia i funkcja
ten, który wie	<i>znachor</i>	od ‘znać’; znający sposoby leczenia, działający bez wykształcenia medycznego
ten, który wie	<i>mądry / mądra</i>	osoba posiadająca wiedzę nadaną przez siły boskie; rozpoznaje choroby
ten, który wie	<i>wiedzący</i>	człowiek obdarzony wiedzą, charakteryzujący się szczególnym wyczuciem w sprawach zdrowia i choroby
ten, który wie	<i>znający / znajuszczy</i>	znający się na chorobach, ziołach, praktykach leczniczych
ten, który wie	<i>baba / babiczka / babcia</i>	starsza kobieta o doświadczeniu, wiedzy i umiejętności zamawiania, położna
ten, który mówi	<i>szeptucha</i>	leczy szeptem, zamawia choroby, usuwa uroki
ten, który mówi	<i>gadacz/ka</i>	mamrocze, ‘gada’, odgaduje chorobę i ją zażęguje
ten, który mówi	<i>zamawiacz/ka</i>	wypowiada formuły magiczne (zamowy), leczy słowem
ten, który mówi	<i>wróż/ka</i>	przepowiadający/a przyszłość, zajmujący/a się czarami
ten, który mówi	<i>zaklinacz/ka</i>	formułujący/a zaklęcia, odpędzający/a zło
ten, który mówi	<i>przymówniczka/ premiwnycia</i>	osoba znająca tradycyjne formuły magiczne i lecznicze
ten, który mówi	<i>czytacz / zacytac</i>	liczy i ‘czyta’ formuły lecznicze, odlicza magicznie
ten, który mówi	<i>lepietucha</i>	gadatliwa, stosuje zioła i słowo
ten, który mówi	<i>lekarz/ka</i>	od prasłowiańskiego * <i>lěk</i> -; pierwotnie: zamawiacz, guślarz
ten, który mówi	<i>guślarz / guślarka</i>	łączy dźwięk (gra, zaklęcia) z praktyką magiczną
ten, który czyni	<i>odczyniacz/ka</i>	odczynia uroki i choroby za pomocą gestów i słów
ten, który czyni	<i>naprawiacz/ka</i>	przywraca zdrowie, ‘naprawia’ zepsuty stan chorego
ten, który czyni	<i>porabiacz/ka</i>	unieważnia lub odwraca rzucone czary, działa rytualnie
ten, który czyni	<i>odrabiacz</i>	odwraca czary przez czynność symboliczną
ten, który czyni	<i>dmuchacz</i>	leczy dmuchaniem i słowem; rytuał ochronny

Kategoria funkcjonalna	Nazwa	Etymologia i funkcja
ten, który czyni	<i>zażegnawcz/ka</i>	czyni znak krzyża, wypowiada formuły zażegnawania
ten, który czyni	<i>żegnacz/ka</i>	gestem lub słowem błogosławi i odpędza choroby
ten, który czyni	<i>czarownik/czarodziej</i>	może rzucać i zdejmować czary; balansuje między dobrem i złem